

11. Репина, Л.П. Контексты интеллектуальной истории / Л.П. Репина // Диалог со временем: Альманах интеллектуальной истории. – Вып. 25/1. – М.: Либроком, 2008. – С. 5–11.
12. Шайтанов, И.О. «Бытовая» история [Электронный ресурс] / И.О. Шайтанов // Вопросы литературы 2002. – №2. – Режим доступа: <http://magazines.russ.ru/voplit/2002/2/sh.html>. – Дата доступа: 10.05.2019.
13. Шайтанов, И.О. Компаративистика и/или поэтика / И. О. Шайтанов. – М.: РГГУ, 2010. – 656 с.
14. Bate, J. Shakespeare and Ovid / J. Bate. – Oxford: Clarendon Press, 2018. – 292 p.
15. Daniel, D. The melancholy assemblage: Affect and epistemology in the English Renaissance / D. Daniel. – NY: Fordham University Press, 2013. – 309 p.
16. Donaldson, I. The Rapes of Lucretia: A Myth and Its Transformations / I. Donaldson. – Oxford: Clarendon Press, 2002. – 203 p.

ФАЎСЦІЯНА Ў КУЛЬТУРЫ БЕЛАРУСКАГА АДРАДЖЭННЯ

Т. С. Супранкова

Беларускі дзяржаўны ўніверсітэт,
факультэт сацыякультурных камунікацый,
вул. Курчатава, 5, 220108 Мінск, Рэспубліка Беларусь
e-mail: tatsupr@tut.by

Артыкул прысвечаны аналізу ўплыву топаса фаўсціяны на беларускую культуру эпохі Адраджэння. У рабоце робіцца акцэнт на польскай і беларускай версіях фаўстаўскага міфу, звязанага з постаццю легендарнага пана Твардоўскага. Даследуецца агульнае і адметнае ў нямецкай і славянскіх версіях.

Ключавыя словы: фаўсціяна, Рэнесанс, беларуская культура і літаратура.

FAUST-CONCEPT IN THE BELARUSIAN RENAISSANCE CULTURE

T. Suprankova

Belarusian State University, Sociocultural Communications Department,
Kurchatov str. 5, 220108, Minsk, Republic of Belarus
e-mail: tatsupr@tut.by

The article examines the influence of the Faust-concept topos upon the Belarusian culture of the Renaissance. The work focuses on the Polish and Belarusian versions of the Faust myth associated with the figure of the legendary pan Twardowski. The common and distinctive in the German and Slavic versions is being researched.

Key words: Faust-concept, Renaissance, Belarusian culture and literature.

Эпоха Рэнесансу – час антропацэнтрызму, калі чалавек асэнсоўвае сябе вяршыняй стварэння і сам хоча будаваць уласны лёс і мяняць навакольны свет. Ад папярэдняй эпохі Сярэднявечча Адраджэнне адрозніваецца па шмат якіх прыкметах і ставіць сябе ў апазіцыю да першага. Менавіта гэты час нараджае тытанаў, як канкрэтна гістарычных асобаў, так і тых, хто з’яўляецца дзякуючы творчаму натхненню гэтых геніяльных аўтараў. Што цікава, нарадзіўшыся ў адной нацыянальнай культуры, гэтыя постаці вельмі хутка становяцца папулярнымі за межамі сваёй краіны, бо іх характары адлюстроўваюць дух самой эпохі. Яны маюць таксама вялікі патэнцыял у будучыні стаць вечнымі вобразамі сусветнай культуры.

Прыкладам такой міжкультурнай камунікацыі з’яўляецца і сюжэт аб доктары Фаўсце, што пабачыў свет у франкфурцкай друкарні Ёгана Шпіса ў 1587 годзе як ананімны твор «Гісторыя доктара Ёгана Фаўста, знакамітага чарадзея і чарнакніжніка». Гэта першая па часе зафіксаваная версія сюжэта, які пазней атрымае назву «фаўсцыяна», хоць прататыпаў і перадумоў да ўзнікнення менавіта такога топасу ў сусветнай культуры было даволі шмат.

Фаўсцыяна караніцца ў архетыпе бунта, паўстання, забароны і парушэння, што зафіксавана яшчэ ў тэксах старажытнасці (біблейскай гісторыі аб Адаме і Еве з Кнігі Быцця, паўстання анёлаў на чале з Люцыферам з «Кнігі Еноха», у міфе аб Праметэі, што быў апрацаваны вялікім грэчаскім драматургам Эсхілам). Вобразы Фаўста і Мефістофеля становяцца вечнымі, як і сама фаўсцыяна паступова становіцца вечным сюжэтам. Матывы гэтага топасу аформіліся яшчэ ў народнай легендзе: дамова з д’яблам, пошук праўды любымі сродкамі, абмежаванасць чалавечых ведаў і расчараванне ў іх, вечна збаўляючае Вечна-Жаночае і інш. Найлепшая ў сусветнай літаратуры апрацоўка топасу фаўсцыяны належыць слыннаму нямецкаму пісьменніку Ёгану Вольфгангу фон Гётэ, таму ў літаратуразнаўстве падзяляюць развіццё сюжэта аб Фаўсце на «дагётэўскае», «гётэўскае» і «паслягётэўскае».

Паданне аб пане Твардоўскім, якое стала складвацца на тэрыторыі Рэчы Паспалітай (не толькі Польшчы, але і Вялікага княства Літоўскага) у другой палове XVI ст., – адна з першых славянскіх версій фаўсцыяны, хоць не ўсе даследчыкі згодныя з непасрэдным уплывам нямецкай народнай легенды на корпус гісторый аб пане Твардоўскім. Але гэты сюжэт займае пачэснае месца ў шэрагу твораў фаўсцыянскага характару (аб самараніне Сімене-магу, стараперсідскім Зохаку, антыяхійскіх Кіпрыяне і Юсціне, візантыйскім Феафіле,

кельцкім Мерліне, італьянскім Каруле, чэшскім Жыта і нямецкім Фаўсце).

Пачынаючы з першай чвэрці XIX ст., паданні аб Твардоўскім сталі прыцягваць увагу фалькларыстаў, этнографіаў, літаратуразнаўцаў. Некаторыя з іх згаджаліся з відавочным уплывам легенды аб доктары Фаўсце (Казімеж Уладзіслаў Вуйцыцкі, нямецкія даследчыкі Т. Фогль, В. Лепельман і Ё. Гольдштэрн). Сама нямецкая легенда аб Фаўсце з'явілася ў польскім перакладзе таксама ў 1587 г., у год выдання яе Ёганам Шпісам у друкарні Франкфурта-на-Майне. Прыхільнікі ж нацыянальнай версіі з'яўлення такога героя бачылі прататып Твардоўскага ў польскіх сярэднявечных паданнях (Скарбнік, Пётр Дунін, Бэлфегор). Трэба адразу ж заўважыць, што сабраныя ў эпоху рамантызма звесткі пра Твардоўскага бытавалі не толькі на тэрыторыі сучаснай Польшчы, яны былі добра вядомыя і беларусам, аб чым сведчыць папулярнасць гэтага сюжэту ў рамантыкаў А. Міцкевіча, Т. Зана, Я. Баршчэўскага.

Калі рабіць аналогіі ў гісторыях Фаўста і Твардоўскага, можна вылучыць асаблівасці фаўсціянны у польска-беларускай версіі легенды. Звернемся спачатку да этымалогіі прозвішчаў галоўных герояў. Наконт паходжання прозвішча Фаўста, як і Твардоўскага, існуюць розныя версіі. Калі шукаць аналогіі ў нямецкай мове, то назоўнік жаночага роду «die Faust» перакладаецца як «кулак» (распаўсюджанае ў Нямеччыне прозвішча, указвае на цвёрдасць і моцнасць характара, сілу духа), у лацінскай мове прыметнік «faustus» абазначае «шчаслівы» (імкнецца знайсці шчасце і быць шчаслівым забароненымі сродкамі). Як і Фаўст, Твардоўскі меў лацінізаванае імя – «Dhur», што паходзіць ад прыметніка «durus», а па-польску гучыць як «twardy» – «цвёрды», «моцны», «строгі». А ў польскай мове прозвішча падаўжаецца ў «Твардоўскі». Як можна ўбачыць, этымалогія імён гэтых герояў аб'яднана канцэпцыяй цвёрдага і нязломнага характару, жаданнем ісці да канца ў дасягненні мэты, каб дакрануцца да таго, што іншым не дазволена, і стаць шчаслівым. Гэтыя матывы будуць важнымі для Ё. В. Гётэ ў яго далейшай трактоўцы вобраза Фаўста і ў рэалізацыі ідэй вялікага нямецкага пісьменніка ў канцэпце звышчалавека Ф. Ніцшэ.

Германіст Віктар Жырмунскі упэўнены, што Фаўст – асоба гістарычная. Пра яго ёсць узгадкі паміж 1507 і 1540 гадамі, аб чым сведчаць яго сучаснікі ў гістарычных дакументах (вядомыя нямецкія гуманісты Філіп Меланхтон, Філіп фон Гутэн, біскуп Бамбергскі Георг III і інш.) [1, с. 271–272]. Далей расійскі даследчык прыводзіць

канкрэтныя месцы, дзе ён спыняўся, аб чым ёсць узгадкі ў крыніцах: «К Меланхтону (Манлию) восходит известие, будто Фауст учился в Краковском университете, где в то время “публично преподавали магию” (подразумевается так называемая “естественная” магия в отличие от черной магии или чернокнижия). Сведения эти повторяют позднейшие авторы, следующие за Меланхтоном – Манлием (Вир, Мейгериус, Лерхейм и др.)... Существенно, что они наличествуют в польских “Анналах” Станислава Сарниціуса...» [1, с. 273–274]. Паводле дакументальных сведчанняў, Ягелонскі ўніверсітэт у Кракаве (1364 г.) – старэйшая навучальная ўстанова для зямель польскіх і Вялікага княства Літоўскага, у якой навучаўся і наш славуты першадрукар Францыск Скарына ў пачатку XVI ст., яна набыла вядомасць яшчэ і тым, што там выкладалася ніграмантыя.

Станіслаў Сарніціўс заўважае: «А так как в Кракове в старину более, чем в других местах, занимались магией, то многие упорно утверждают, что при помощи магических чар жители Кракова вызывали тени польских героев такими по виду, какими описывал своих героев Овидий, и после печатали их изображения и рисовали на углах домов» [1, с. 26]. Гэта сцвяржэнне пралівае пэўнае святло на постаць пана Твардоўскага, пра якога ў Беларусі да сённяшніх дзён ходзяць легенды пра выкліканне духа Барбары Радзівіл. Таму, абпіраючыся на гэтыя звесткі, можна зрабіць выснову, што нямецкі Фаўст і польскі Твардоўскі, – розныя людзі. Нямецкія гісторыкі мяркуюць, што гістарычны пан Твардоўскі паходзіў з Нюрнбергу і навучаўся ў Вітэнбергу медыцыне, пасля пасяліўся ў Кракаве 1565 г.

Важным матывам фаўсціяны з’яўляецца кантракт з нячыстай сілай. Усе хрысціянскія творы імкнучца акцэнтаваць гэты момант, каб вывесці мараль, што гэтага рабіць нельга. Паколькі нямецкая версія была ранейшай, чым гісторыя аб Твардоўскім, і, магчыма, паўплывала на польска-беларускую, то выданне Шпіса таксама прасякнута павучальнымі ноткамі. Гісторыя пана Твардоўскага звязаная з Кракавам, дзе мог навучацца і Ёган Георг Фаўст чорнай і белай магіі. Паводле К. Вуйцыцкага, Твардоўскі лячыў народ і займаўся вядзьмарствам, каб вынайсці лекі супраць смерці. Дамова з нячыстай сілай тлумачыцца ў легендзе вельмі важкай прычынай: галоўны герой сам захварэў і не хацеў паміраць, таму такі сродак быў, паводле яго меркавання, адзінай надзеяй на працяг зямнога жыцця («bo nie chciało mi się umrzeć» [2]). Фаўст жа, паводле народнай легенды, таксама будучы лекарам, «захотел постигнуть все глубины неба и земли» [1, с. 39].

Але нямецкі герой перад прыняццём такога рашэння, як падпісанне дамовы (факт дамовы фіксуе абедзве версіі), тры разы размаўляе з Мефістофелем і толькі пасля заключае з ім кантракт, тэкст якога прыведзены ў творы. Нямецкая версія педантычна прاپісвае ўсе яго пункты: вызначаны тэрмін дзеяння кантракта – дваццаць чатыры гады, а таксама абавязкі абодвух бакоў – Фаўста і Мефістофеля. У польскай версіі тэрмін дамовы не акрэслены, і гэта важная рыса менавіта славянскага менталітэту. Адзінае, што сказана аб умове, паводле якой нячысцік забярэ душу Твардоўскага, – гэта адбудзецца ў Рыме. Неакрэсленасць тэрміна стане важным аспектам для Гётэ, бо герой яго аднаіменнага твора сам дыктуе ўмовы кантракту, спадзеючыся на сваю перамогу і на пройгрыш Мефістофеля. Дарэчы, абедзве версіі падкрэсліваюць незвычайную вучонасць лекараў і чарнакніжнікаў і тое, што героі прыкладаюць шмат намаганняў, каб спасцігнуць розныя навукі, дазволеныя і забароненыя. Але ў нямецкай версіі важным з’яўляецца матыў часу, у польскай – месца.

Наступны абагульняючы аспект расповядаў пра чарнакніжнікаў – «цуды», якія з дапамогай нячыстай сілы яны робяць. Твардоўскі загадвае д’яблу зvezці срэбра з усёй Польшчы ў руднік Олькуш і засыпаць яго пяском, перакуліць Пясчаную скалу і паставіць яе тонкім канцом уніз і г. д. Твардоўскі атрымаў усё, што хацеў: ездзіў на намаляваных конях, лётаў па паветры без крылаў, скакаў на пеўні хутчэй, чым на кані, плаваў з каханкай на чоўне па Вісле супраць цячэння без вёслаў і ветразя, запальваў вёскі на адлегласці ў сто міль, з дапамогай чарадзеяў вярнуў сабе маладосць (матыў амалявання прысутнічае і ў Гётэ). У нямецкай версіі Фаўст часта размаўляе з нячыстым духам на філасофскія тэмы: пра пекла, сатану і яго прыслужнікаў, пра структуру сусвету, здзяйсненне падарожжа ў пекла, вандруе па свеце. Але ёсць і бытавыя травестыйныя замалёўкі, кшталту фокусаў Твардоўскага: адпілаванне сабе нагі, пажыранне воза сена, палёт у паветры і інш.

Жаночыя вобразы – вельмі важныя частка фавулы і яшчэ адзін кансалідуючы фактар расповедаў. У легендзе аб Твардоўскім спачатку ёсць узгадка пра яго каханку, якую ён катаў у чоўне па Вісле, пасля шляхціч бярэ шлюб з маладой пані, разгадаўшы яе загадку, але праз некаторы час праганяе яе ад сябе. Пані Твардоўская пабудавала сабе з гліны домік на кракаўскім кірмашы і гандлявала там гаршчкімі і міскамі. Твардоўскі завеў экіпаж, багаты двор з прыслугай і не меў нястачы ў грашах. Праязджаючы праз кракаўскі кірмаш,

ён кожны раз загадваў сваім слугам разбіваць гаршчкі, якімі гандлявала яго жонка. Тая пасылала яму за гэта праклёны, а Твардоўскі рагатаў. У народнай кнізе Фаўста наведвае жаданне ажаніцца, але чорт пераконвае яго ў прывабнасці чужаложства. Сужыхаркамі чарнакніжніка аказваюцца найпрыгажэйшыя жанчыны свету, нячыстыя духі, нават сама Алена Спартанская. Гэты матыў стане важным пасля і для Гётэ, але ў яго вобраз Алены напоўнены сімвалічным сэнсам і азначае шлях новаеўрапейскай культуры да канонаў антычнай прыгажосці і іх пераасэнсаванне, ў прыватнасці эстэтыкай Веймарскага класіцызму. У версіі народнай легенды Фаўст выклікае Алену як духа, каб уразіць студэнтаў, ладзіць спірытычны сеанс для імператара Карла V, паказваючы Аляксандра Вялікага. Пасля, калі застаецца адзін год да сканчэння кантракту, Алена становіцца яго наложніцай і нараджае яму сына, які валодае прарочым дарам. Са смерцю Фаўста абодва знікаюць.

Паводле версіі, якая зафіксавана беларускім краязнаўцам К. Шышыгінай-Патоцкай [3, с. 179–200], чарнакніжнік Твардоўскі быў спецыяльна запрошаны для выклікання духа каралевы Барбары, каханай Жыгімонта Аўгуста, чаго няма ў польскага этнографа Вуйцыцкага. Барбара Радзівіл не была з каралеўскага роду, але сваёй знешнасцю і душэўнымі якасцямі скарыла сэрца самага караля, таму яна з'яўляецца сімвалам прыгажосці ў беларускай літаратурнай традыцыі. Такім чынам, агульны матыў выклікання памерлай прыгажуні (а Барбару называюць яшчэ беларускай сярэднявечнай Джульетай і Аленай Спартанскай) прысутнічае ў версіі пра Фаўста і пра Твардоўскага.

Яшчэ адной кропкай сутыкнення з'яўляецца матыў расплаты. У нямецкай Народнай кнізе Фаўст прадстаўлены як негатыўны герой, які займаецца чарадзеяствам, што супярэчыць духу хрысціянскай царквы і асуджаецца. З памылак героя чытачу варта вынесці павучальны ўрок. Доктара Фаўста суправаджае злы чорт Мефістофель, які абяцае галоўнаму герою розныя жыццёвыя ўцехі і, выконваючы яго капрызы, забірае яго душу праз дваццаць чатыры гады. Хоць у канцы расповеду Фаўст і жадае адварнуцца ад злых спраў, аўтар быццам бы не дае яму ніякага шанцу, паколькі адмяніць дамову з чортам ні ў якім разе нельга. У адным з фінальных эпізодаў галоўны герой кажа аб будучай пагібелі: «Ах, кто избавит меня теперь от несказанного пламени преисподней? Ибо нет помощи, ибо рыдания о грехах бесполезны. Нет покою ни ночью, ни днем. Кто же спасет меня, несчастного? Где мое прибежище? Где мой щит, помощь и спасение? Где моя крепость

и оплот? Чем мне утешиться? Не святителями Божьими, ибо я стыжусь к ним воззвать и не услышу ответа, но лучше мне закрыть лицо свое, чтобы не видеть ликования избранных» [1, с. 98].

У легендзе аб Твардоўскім няма дакладнага тэрміну заключэння дамовы. Канец прыгодам галоўнага героя прыходзіць неўзабаве: д'ябал вырашыў забраць неўёмнага шляхціча да сябе і абхітрыў яго. Дарэчы, Твардоўскі так і не збіраўся ехаць у Рым. Падкаравуліўшы пана ў цёмным лесе, чорт хоча ўзяць з яго слова, што той наведзе вечны горад. Але Твардоўскі адмаўляецца, пасля чаго нячысты вырывае з каранем сасну і так моцна б'е ёй па назе шляхціча, што ламае яму нагу (магчыма, адсюль пайшла мянушка Твардоўскага – «калчаногі [kuternoga]»). І ўсё ж чорт абхітрыў яго: Твардоўскі апынуўся раз у карчме з назваю «Рым». Пераступіўшы парог, ён пабачыў багата апранутага пана, з-пад шапкі яго паказваліся рогі, з ботаў – кіпцюры, ззаду быў хвост. Твардоўскі зразумеў, што прыйшоў час расплаты. Д'ябал схпіў яго і вынес праз трубу з коміну, пасля падняў у нябёсы. Пабачыўшы родную зямлю, ён узносіць малітву да Марыі, і Багародзіца збаўляе няўклёду, пазбавіўшы ад пякельнага агню. Але і нябёсы не захацелі прыняць пана Твардоўскага, і ён да Страшнага суду вымушаны знаходзіцца паміж небам і зямлёю. Матыў малітвы да Маці Божай і яе заступніцтва, якое збаўляе Твардоўскага ад кіпцюроў чорта, іграе важную ролю ў фэбале і кардынальна супрацьлеглае нямецкаму аналогу.

Такім чынам, у айчынной культурнай прасторы сюжэт фэўсіянны бярэ свой пачатак у Адраджэнні. Шмат чаго яднае вобразы Твардоўскага і Фаўста, але яны не ідэнтычныя. Мы можам казаць пра пэўны дух часу, які нарадзіў такіх герояў у нямецкай і славянскай культурах. Паколькі легенда аб Твардоўскім доўгі час бытавала ў вуснай форме, цяжка высветліць, які канкрэтна ўнёсак быў зроблены ў развіццё яе фэбулы кожным з народаў Рэчы Паспалітай. Для нас пакуль уласна беларускім застаецца сюжэт з выкліканнем духа Барбары Радзівіл, які дае на сённяшнім этапе моцны імпульс для сучаснай літаратуры, у прыватнасці, драматургіі.

Літаратура

1. Легенда о докторе Фаусте. – М.: Издательство “Наука”, 1978. – 424 с.
2. Wójcicki, K. W. Klechdy. Starożytne podania i powieści ludu polskiego i Rusi / K. W. Wójcicki. – Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy, 1972. – 372 s.
3. Шишигина-Потоцкая, К.Я. Несвиж и Радзивиллы / К.Я. Шишигина-Потоцкая. – Минск: Беларусь, 2013. – 222 с.